

Наслеђе **35**

ЧАСОПИС ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, УМЕТНОСТ И КУЛТУРУ
Journal of Language, Literature, Arts and Culture

ГОДИНА XIII / БРОЈ / 35 / 2016
Volume XIII / Issue / 35 / 2016

ФИЛУМ

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац
Faculty of Philology and Arts Kragujevac

Тања З. Милосављевић¹
Институт за српски језик САНУ
Београд

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА ГРУПА ИМЕНИЦА СА ХИПЕРСЕМОМ 'ТЕМПЕРАМЕНТ' У СРПСКОМ ПРИЗРЕНСКОМ ГОВОРУ²

Концепт темперамента на наивној слици света призренских Срба репрезентован је вербалним ознакама за особе које испољавају карактеристичне психичке црте емотивно реагујући на одређени стимулус из спољашње средине. Лексичку базу овог истраживања представља *Збирка речи из Призрена* Димитрија Чемериџића, из које је ексцерпиран обиман језички корпус који се односи на духовне човекове особине и на основу којег је могуће реконструисати психолошки профил призренског човека с краја XIX и почетка XX века. Лексичке јединице мотивисане психичким својствима човека која смо уврстили у особине темперамента разврстали смо у лексичко-семантичке подгрупе са хиперсемама 'ћудљива особа', 'плаховита особа', 'несташна, немирна особа', 'враголаста особа', 'брбљива особа', 'брза, непромишљена особа', 'окретна, сналажљива особа'. На основу лексичко-семантичке анализе богатог номинационог инвентара интегрисаног категоријалним семантичким обележјем 'темперамент' стиче се утисак о Призренцима као отвореним, непосредним људима немирног духа, међу којима преовлађује екстревантни тип темперамента. Семантичка компонента субјективне оцене креира слику прототипичног темпераментног Призренца (окретан, спретан, сналажљив, вистрен, духовит, враголаст, стабилан, емотивно уравнотежен, промишљен, разборит, умерен у говору) и Призренке (умиљата, враголаста, емотивно уздржана, смирена, тиха, окретна, вешта, осећајна). Негативно су процењене особе променљивог расположења, плаховите нарави, свадљиве, брбљиве, непромишљене и безосећајне.

Кључне речи: лексичко-семантичка група, српски призренски говор, темперамент, прототип, дијалекатска језичка слика света.

1. Основе савременог лингвоантрополошког проучавања психичког састава човека поставио је В. фон Хумболт оригиналном лингвофилозофском концепцијом, која се темељи на начелу да се слика човека и његовог унутрашњег света може реконструисати помоћу језичких једини-

¹ tanja77nis@gmail.com

² Овај рад настао је по пројекту „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора” (ЕДБ 178020), који се у Институту за српски језик САНУ реализује под руководством академика Слободана Реметића и уз материјалну подршку Министарства просвете и науке Републике Србије.

ца, јер је човек утиснуо у језик свој физички облик, психичко устројство, емоције и интелект, свој однос према свету који га окружује (Baraškina 2007: 136). На овом ставу утемељена је руска когнитивистичка школа, која у центар језичке слике света поставља концепт човека и његовог унутрашњег света и где су утемељени различити приступи лингвистичког описивања феномена „унутрашњег човека”. Концепт *внутренний человек* као фрагмент језичке слике света, иако није целовит и хомоген, изучава се као систем историјски, психолошки и културно мотивисаних представа о човеку изражених језичким средствима. Језичке јединице које прате психолошку сферу човека у српском призренском говору разврстане су према важећој психолошкој подели црта личности које су груписане у три подструктуре – темперамент, карактер и способности, које идеографски припадају домену унутрашње карактеризације и у својој семантичкој структури садрже елементе који језички одражавају духовна и ментална човекова својства, чији номинациони потенцијал рефлектује културне специфичности призренског социјума.

2. Лексичку базу овог истраживања представља *Збирка речи из Призрена* Димитрија Чемерикића³. Корпус је допуњен лексемама са категоријалним семантичким обележјем ‘темперамент’ које налазимо у *Регистру речи из Призрена* у студији о српском призренском говору С. Реметића, у изводима за први том *Српског дијалектолошког атласа*, и према инструкцијама Р. Младеновића, изворног познаваоца говора. Речничка грађа којом располажемо обилује лексемама којима се описује или номинује особа на основу њеног понашања, тј. начина реаговања у одређеним ситуацијама, при чему долазе до изражаја особине темперамента, које се, према стручним налазима, манифестују у емоционалним реакцијама, активностима и понашању појединца (Rot 1994: 48). Семантички најближи оваквом психолошком тумачењу темперамента су термини *нарав* „духовне саме од себе настале особине, својства, склоности, начин понашања и реаговања, карактер, природа” (RMS III: 606) и *ћуд* „скуп свих психичких својстава која се испољавају у понашању човека и у његовим поступцима, нарав, природа, карактер” (RMS VI: 367), које и Чемерикић користи за дефинисање психичких особина које се манифестују у начину понашања (нагле промене расположења, импулсивност, екстровертност, интровертност, начин говора, брзина и спретност) и емоционалности (осећајност, безосећајност).

Хиперсеми⁴ ‘темперамент’ у српском призренском говору одговарају лексикализовани хипероними *нараф* (*Нараф му је поган. – Тешко њојзи със његов нараф*), *табијаиш* (*Табијаиш не се мења. – Не вал’а да бид-*

3 У оквиру Платформе за транскрипцију старог рукописног наслеђа Чемерикићева збирка је дигитализована и преко интернета постала доступна стручној и широј јавности (<http://prepis.org>).

4 Под хиперсемом подразумевамо појам са најопштијом категоријалном идеографском вредношћу, који у шири парадигматски скуп окупља јединице са одговарајућим семантичким садржајем. Хиперсема је сваки надређени појам интегрално-диференцијалне вредности на различитим нивоима лексичко-семантичке хијерархизације.

нeш шáкo вáшрeн, зe сьс шáј шaбијaш ч'e пáднeш нa бeл'áју), ч'эф (Ч'эф му је шeжaк) и уј (Глáву ч'e прoмeни, áмa уј нeч'e прoмeни. – Тáкъв му је јј). Разговорне секвенце из свакодневне комуникације којима су илустроване наведене лексеме рефлектују наивно поимање темперамента, које није далеко од научних тврдњи. У свести старих Призренаца особине темперамента (нарав, ђуд) перципирају се као урођене, непроменљиве и перманентне одлике личности, које се најчешће карактеришу као лоше и тешке, као узрок конфликта у самом носиоцу и у међуљудским односима. Домаћу реч *нараф* (прасл. **norvъ*) Чемерикић описује семемом „духовне особине, начин понашања, карактер”, што је шире од значења темперамента у смислу у којем га ми третирамо приликом одређивања граница лексичко-семантичке групе.⁵ Турцизме *шaбијaш* (тур. *tabiat*), *ч'эф* (тур. дијал. *kēf*, поред *keyif*, *keyf*) и *уј* (тур. *huy*)⁶ Чемерикић семантички изједначава са значењем лексема *ђуд* и *нарав* и овим синонимским паром их дефинише.

Темпераментна особа описује се придевском лексемом *вáшрeн* „темпераментан, страствен, плаховит” (*Тáкo је óн вáшрeн o[q] дeтшeтa. – Вáшрeн је у рaбóшy. – Нeкa фáл'и бóгa штío žy је јeтшрвa вáшрeнa, пa урaбóшa и свóју и њóјну рaбóшy*), а номинује фраземом *живи óгaњ*).⁷

3. Концепт темперамента наивној слици света призренских Срба репрезентован је вербалним ознакама за особе које испољавају карактеристичне психичке црте емотивно реагујући на одређени стимулус из спољашње средине. За разлику од карактерних особина која се обликују под утицајем културних образаца конкретне заједнице, темперамент је урођена ментално-емотивна структура личности, генетски усвојен модел реаговања на импулсе из окружења. Занимало нас је које појаве из објективне стварности најдубље емотивно „погађају” Призренце и каквим облицима понашања они на њих одговарају, тј. у коликој мери социјална заједница и културни обрасци обликују понашање појединца, која својства темперамента и који модели реаговања се процењују као пожељни, а који као непожељни са становишта традиционалног патријархалног друштва, које особине креирају психолошки прототип Призренца и Призренке по социјално-културалним стандардима с почетка XX века.

4. Лексичке јединице мотивисане психичким својствима човека која смо уврстили у особине темперамента разврстали смо у лексичко-семантичке подгрупе са хиперсемама ‘ђудљива особа’, ‘плаховита особа’, ‘несташна, немирна особа’, ‘враголаста особа’, ‘брбљива особа’, ‘брза, непромишљена особа’, ‘окретна, сналажљива особа’.⁸

5 Под *шeмпeрамeншoм* подразумевамо психичке особине човека које се испољавају у начину понашања и емоционалним реакцијама.

6 Етимологију турцизама дајемо према тумачењима С. Петровић (Petrović 2012).

7 *Вáшрa* у Призрену није аутохтона лексема (у употреби је *огањ*), тако да је највероватније дошла са стране (према мишљењу Р. Младеновића), мада Чемерикић бележи деминутивни облик *вáшрица*, а Реметић пејоративни *вáшриштe* (Remetić 1996: 105).

8 Морамо напоменути да је наша подела условна, те да се семантичке границе формираних лексичких подгрупа не могу дефинитивно прецизирати, јер више-

4. 1. Значењску вредност најближу категоријалном појму реализују лексичке јединице из подгрупе ‘ћудљива особа’, којима се номинује особа која често и нагло мења расположење. Лексеме овог скупа концентрисане су у само језгро лексичко-семантичке групе којој припадају, јер језички манифестују наивно поимање темпераментног човека – *нарафл’ија*, *ујл’ија*, *ч’ефл’ија*, *шевеч’ел’ија*, *весвесел’ија*, *далгал’ија*, *ийииз*, *ц’енáбеш*.

Као дијалекатске доминанте синонимског реда намећу се контактни синоними *нарафл’ија* и *ујл’ија* (тур. *hiyuli*), који реализују значење „онај који је ћудљиве нарави” (Чемерикић). Идентичан семантички садржај ове две лексеме произилази из апсолутне семантичке синонимности творбених основа, *нараф* и *уј* (тур. *hiu* „нарав, ћуд”), што је потврда тенденције паралелне употребе српске и турске речи у српском призренском говору. Потреба да се појава означи турском речју, иако за њу постоји адекватан домаћи вербални израз, према запажањима проф. Р. Младеновића, условљена је социјалним разлозима, односно тежњом да се градско призренско становништво говором диференцира од мештана околних села, а најизразитија маркираност тог раслојавања јесте усвајање турског језика, као мерило урбаног престижа и културе. Стога, семантички оквир ћудљиве особе попуњавају све сами турцизми – *ч’ефл’ија* (тур. *keyifli*), *шевеч’ел’ија* (тур. *tevekkeli*), *весвесел’ија* (тур. *vesveseli*) и *далгал’ија* (тур. дијал. *dalgali*), којима се усложњава и богати синонимски ред. Ове речи преузете су из турског језика као готове форме, али су у новом језичком и друштвеном контексту неке од њих преобликовале изворни семантички садржај. Придевско значење које имају у језику даваоцу углавном су задржале и у језику примаоцу, где се користе и у именичкој служби и егзистирају као двореферентне номинационе јединице. Лексема *ч’ефл’ија* има шири семантички опсег и само се једним делом семске структуре поклапа са значењем лексеме *нарафл’ија*. Придевско значење ове лексеме има полисемску структуру „весео, добро расположен, при пићу, ћудљив, самовољан”, али се номинационо значење темељи на компоненти ‘ћудљив’, која сублимира остали семски садржај и имлицира потенцијално значење „особа која мења расположење у припитом стању”.⁹ Значење лексеме *шевеч’ел’ија* Чемерикић дефинише синонимом „ћудљивац”, мада придевска реализација упућује на ментални поремећај „луцкаст”, што потврђује Елезовићева интерпретација „који није здрав од памети, махнит” (Елезовић II: 305). Оваква семантичка реализација именице *шевеч’ел’ија* на Косову и Метохији базира се на компонентама изворног примарног значења „luckast čovjek, subudalast čovjek” (Škaljić 1966: 615).¹⁰ Из терминологије обичног живота преузет је турцизам арап-

компонентна структура лексичког значења омогућава да реч различитим нијансама једног значења фигурира у неколико лексичко-семантичких подгрупа.

9 „Одатле негативни индеклинабилни придев с турском постпозицијом *-siz* „без” (Skok I: 351): *ч’ефсyz* „нерасположен, лоше воље”.

10 У македонском дијалекту *шевекелија* се јавља у значењу „човек доброг срца, који радо помаже другоме” (Petrović 2012: 272), које је, вероватно, формирано развијањем семе „наивчина” из основне реализације у турском језику (Škaljić 1966: 615).

ског порекла *весвесел'ија* (тур. *vesveseli*) (Skok III: 582), којим се у Призрену примарно номинује особа која има душевне немире, страхове, што одговара семени „подозрива особа” (Škaljić 1966: 641; Skok III: 582), а секундарно означава ћудљива особа, прецизније меланхолик (Škaljić 1966: 641; Skok III: 582). Са овом речју синонимична је лексема *далгал'ија* (тур. дијал. *dalgali*) „1. особа која има повремене душевне немире; 2. ћудљива особа” (Чемерикић). Оба номинациона значења имају упориште у секундарном метафоричном значењу балканског турцизма *далга* (тур. *dalga*) „1. вал, талас; 2. душевни немир, душевна борба, наступ” (Чемерикић). Фигуративно придевско значење на Косову и Метохији потврђују Елезовић и Скок (Elezović II: 504; Skok I: 377).¹¹ Турцизам *титиз* (тур. *titiz*) реализује значење „ћудљив човек”, са једнородном референцијом. Ова лексема у призренском говору чува изворно турско значење „нервозан, ћудљив”, које се на косовско-метохијском ареалу модификовало у „тврдица, циција” (Škaljić 1966: 618; Skok III: 475; Elezović II: 323). Семантичко преобликовање на балканском терену остварено је код лексеме *џенабет* (тур. *cenabet*), где је првобитна сема телесне нечистоће замењена семом духовне нечистоте (Škaljić 1966: 237; Skok I: 472), и у призренском говору еволуирала у значење „ћудљив, поган човек” (Чемерикић).¹² Поред семе која имплицира честе промене расположења 'ћудљив', лексема *џенабет* садржи и допунску сему 'поган', која потенцира импулсивност, склоност свађи. Другом значењском компонентом реч тежи периферији ове лексичко-семантичке групе, граничећи се са лексичким скупом чији су елементи обједињени хиперсемом 'плаховита особа'. Већина *nomina attributiva* ове подгрупе творбено-семантичким карактеристикама уклапа се у разматрање П. Радића, који запажа да морфолошки адаптирани турски наставак *-л'ија* који у српском језику учествује у грађењу именица „...које значе особу са израженом духовном или психичком особином, односно каквим унутрашњим својством...” (Радић 2001: 35).

Материјал показује да је прототипична ћудљива особа она која стално мења расположење и мишљење, којој се не може угодити, која је самовољна, која својим нестабилним понашањем изазива конфликтне ситуације и са којом је тешко делити брачни живот (*Не мѡгу, сѣсѣтро, да уѡѡдим шѡму мѡјему нарафл'ије, Јѡиетѣ се ѡбѡија шѡј мѡјкин ујл'ија, Тѣшко њѡјзи, мѡри сѣсѣтро, сѣс шѡѡа њѡјноѡа шевеч'ел'ију*). Ова особина се у менталној представи призренских Срба конципира као наследна, записана у генетском коду (*Ујл'ија родѡла ујл'ију. – Вѡј дѣше ч'е искѡчи ујл'ија на ѡца*). Ћудљива нарав приписује се и меланхолицима и особама склоним де-

11 Од исте основе је тур. *dalmak* који се као балкански турцизам налази у *далдише* „занесе се у послу, удуби се у мисли; ода се (чему), посвети се” (Чемерикић).

12 У македонском језику *џенабет* је „несрекен, колнат, проклет човек” (DRM). У родопским дијалектима јавља се у лику *женабетин* и значи „непослушен човек којто прави бели” (RRD). Лексема *џенабет* веома је активна у дијалекатском лексичком систему, са значењима „намћор” (Mitrović 1992: 434), „љут, напросит, зао човек” (Jovanović 2004: 679), „свађалица, напросит човек” (Zlatanović 1998: 468), „свадљивац, незгодна особа” (Stojanović 2010: 1035).

пресији (Тéзи весвесел'ије Нице Кркошозл'ије свé жу је рáмно до у Косóво. – Уч'инија се далгал'ија ка ч'емије да му проиаднал'е. – Оному далгал'ије штио се уби бéше му се увршéло у злáву ч'и ч'е му по́мре ку́ча од злáда штио бéу по́чел'е да му сш́радаф рабóше).

4. 2. Позитиван однос чланови говорне заједнице изражавају према носиоцима оних црта темперамента које се поимају као враголанство и духовитост. Конституенти интегрисани у подгрупу хиперсемом 'враголаста особа' рефлектују пријатан афективни тон који сугерише пожељност дате особине у конкретном социјуму.

4. 2. а. Враголаста и духовита мушка особа номинује се релативним синонимима *обесеник*, *жел'езник*, *конойч'ар*, *ч'айкун*, *шалц'ија*, *зевзек*, *мајшайч'ија*, *маскарц'ија*, *сојшарија* *меракл'ија*, *ц'умбусч'ија*, са дијалекатским доминантама *обесеник* и *шалц'ија*.

Лексичким јединицама *обесеник* и *шалц'ија* дефинисана су значења осталих чланова ове групе. Семантичка компонента 'враголаст' доминира у значењској структури јединица *обесеник*, *конойч'ар*, *жел'езник* и *ч'айкун*. *Обесеник* је девербативна именица са наставком -ик (дијалекатски еквивалент стандардном -јак) и може се сматрати творбено-семантичким дериватом, који је као *nomina attributiva* остварен у метафоричкој реализацији, која постаје основна у призренском говору.¹³ Основно значење лексеме *конойч'ар* потпуно је потиснуто конотативним садржајем и у Призрену се ова лексема употребљава само у значењу „обешењак, спадало”.¹⁴ Метафором је индуковано значење лексеме *жел'езник*, развијено од покрајинског еуфемизма за ђавола (RSANU V: 333). Из турског језика позајмљена је лексичка јединица са богатим семским саставом *ч'айкун* (тур. *çarkın*) и у призренском идиому добија карактер атрибутивне именице којом се денотира обешењак, мангуп, лола, дангуба. Појмовне вредности лексема са обележјем особине темперамента *шалц'ија*, *зевзек*, *мајшайч'ија*, *маскарц'ија* и *сојшарија* семантички су интерпретиране синонимом „шаливција” (Чемерикић). Код ових именица преовлађује сема 'духовит', тако да оне граде однос релативне синонимије са осталим елементима скупа. У синонимском низу са доминантом *шалц'ија* преовлађавају турцизми. Именички деривати *шалц'ија*, *мајшайч'ија*, *маскарц'ија* мотивисани су именицама *шала*, *мајшай* (тур. *maytar* „шала”) и *маскара* (тур. *maskara* „шала”), чији се семантички садржај турским суфиксом -ц'ија приписује особи као позитивна психичка карактеристика. *Зевзек* (тур. *zevzek*) и *сојшарија* (тур. *soytarı*) турски су називи за онога који воли да се шали, који је весео и духовит. У ову подгрупу иде и синонимски пар *меракл'ија* (тур. *teraklı*) и *ц'умбусч'ија* (тур. *cümbüş*), у чијем семском саставу доминира сема 'весељак', што се уклапа у концепт враголастог и духовитог човека.

¹³ Фигуративно значење речи *обешеник* Елезовић даје описно: „који је по својим поступцима заслужио вешала” (Elezović II: 3).

¹⁴ Елезовић, такође, бележи значење „обешењак, спадало” као основно. Занатлија који израђује конопце на Косову и Метохији назива се *ужар* (Elezović I: 309).

На основу лексичког корпуса којим се именује враголаста мушка особа можемо закључити да припадници говорне заједнице толеришу обешчајство, да окружење прихвата екстревентне психолошке типове јер су они иницијатори друштвених збивања и махалских прича, својом енергијом оживљавају чаршијску атмосферу и својим ведрим духом подижу расположење околине, па отуда благонаклон став заједнице према особама спремним на шалу, што се на наивној језичкој слици човека рефлектује кроз номинацију позитивне субјективне оцене (*Голем шалџија је он. – Зевзек беше шџџ наш даја. – Од Лубе дрвџара по мајшачџију човџека несьм видџеја. – Ђ, пошџасмо смејџчи се със оноџа маскарџију Лубу Дрваровоџа. – Од њџеја по мераклџију човџека нече наџеш*), мада се у тону појединих ознака за сангвинике осећа нијанса благог прекора више због друштвених обзира него из осећаја дијалекатске личности (*Од шџџа Шурџиноџа обесџника лџи си шџџ научџија? – Шџџо желџџника сџна џма, бџџ да чџџа! – Шџџо џу је сџн коноџчџар чџи чџџвај бџџе. – Мџре, шџи коноџчџару, сџџи мџџро зе че шџе избџџџем. – Сџс шџџа чџџџџна лџи си нџша да се дрџџџиш? – Чџџџџн дџџџе ми је*).

4. 2. 6. Лексеме које у свом семантичком садржају имају хиперсему 'темперамент', интегралну сему 'враголаста особа' и дистинктивну црту 'женско' су *обесеница, жел'езница, маскарѝ'ика*.

Особе сангвиничког типа темперамента, са цртама као што су духовитост, веселост, шаљивост, оцењене су позитивно, што на творбеном нивоу номинационих јединица није транспарентно, али се на семантичком плану експресивна компонента потенцијално назире и спада у тип контекстуалних сема. Знатно бројнији инвентар лексема за номинацију враголасте мушке особе показује да социјум обешечаство као пожељну особину приписује мушком делу популације, а да је шеретско понашање жена и девојака допуштено и прихватљиво искључиво у затвореним и интимним круговима, и то унутар породице или у женском друштву (*Искида́смо од сме́ със шу́ј ше́за-Анц’уи́шину обесени́цу, Од Бошкони́це Др-на́шове по́ маскарц’и́ку же́ну о́ч’и не́ ми видѐл’е, Иди ви́кај шу́ј жел’езни́цу!*).

4. 3. Корпус именица мушког и женског рода са хиперсемом ‘несташна, немирна особа’ распоредили смо у два микрореда, чији елементи граде парадигматске односе засноване на дистинктивном обележју ‘мушко’ / ‘женско’.

І. 3. а. Подгрупа именичких лексема са интегралном семом ‘несташна, немирна особа’ и диференцијалном ‘особа мушког пола’ обухвата семантичке еквиваленте *бѣсник*, *аѣ́јник*, *бел’ајник*, *бел’аѣ́ја*, *пала́вац*, *пала́во*, *небі́шник*, *небі́шко*, *ју́жник*, *шу́шара́к*, *шу́шара́к’ија*, *л’а́йер*, *невр́шику́ча*, *несвр́шику́ча*, *а́нѣшкис*, *наѣ́мник*, *вра́ж*, *ѣ́вол*, *о́йа́нч’ѣр*, *несѣ́рѣча*.

Семантички и експресивни корелати у овом лексичком скупу су лексичке јединице *бесник*, *небишник*, *небишко*, *палавац*, *палавко*, *јужник*, *нашемник*, *враг*, *ц'авол*, *ојанч'вр*. Њиховим семским саставом доминирају семе 'немиран' и 'нешашан', а од осталих чланова групе диференцира их дистинктивна црта 'дете'. У Чемерицићевим семантичким интер-

претацијама ова компонента значења је експлицирана. Синонимски ред издвојених атрибутивних именица означава немирно, несташно, живо-хно, непослушно мушко дете (*Смири се јениџи, море беснику. – Да избијеш тога бесника Џеку зе не може више да се трпи. – Не биднаја нане, море небитнику, кџ си шакав. – А, море небитко, сал ако не ми доџеш у руке! – Море, јужнику, смири се, зе че ше избијем! – Тај аџа-Џоџин наџемник Васил ми искрши џам. – Има два сина, два наџемника. – Што враџ дџе је тој Бошкџно унџче. – А, море враџу, сал ако ше уфатим! – Деџа, враџови, мџчаф камење на ч'арамџе. – А што џавол је тој Џоџиничџно дџе! – Море, џаволу, сџди мџдро зе че ше избијем. – Деџа, џаволџи, мџчеф се сџс камење на онога ч'џчу Чор-Зџфу. – Море шџи, оџанч'ару, сџди мџдро зе че ше избијем).*¹⁵ Неутрални наставак -(н)ик експресивну вредност поприма од творбених основа (придевске и именичких) у примерима *бесник*, *јужник* и *наџемник*. Степен пејоративности је ублажен чињеницом да се њима денотира дете, јер су у том узрасту овакви облици понашања очекивани. Овим лексемама референт се пре прекорева због лошег владања, него негативно оцењује. Облик *бесник* је транспарентан и на деривационом и на семантичком плану. Дериват *јужник* непознат је осталим говорима Косова и Метохије и југоистоку Србије. Деминутивно значење „немирко, несташко”, које ова реч има у Призрену, развило се метафоризацијом и представља трансформационо-семантичку паралелу лексеми *коноџч'ар*.¹⁶ У основи лексеме *наџемник* је балканска реч црквеног порекла *анатџема*, овде са аферезом. У контакту са формантом *-ник* преобликује значење, па је у речничкој грађи фигуративно маркирана. Из црквене терминологије преузета је лексема *џавол*, чије је примарно значење метафорички трансформисано. Са лексемом *џавол* семантички се укрстила словенска реч *враџ*. Натприродна бића у функцији су индуктора семантичке деривације које денотирају човека по психичким својствима, односно према нарави. Суфиксима *-аџ* и *-ко* од придева *џалав* изведене су именице *џалаваџ* и *џалавко* за означавање носиоца особине изражене мотивном речју, која на косовско-метохијском ареалу значи „несташан, немиран, пргав” (Чемерикић), „пргав, несмотрен, брзоплет” (Elezović II: 53; Skok II: 592).¹⁷ Иако је значење лексеме *џалавко* упутницом усмерено на једнозначну лексикографску одредницу *џалаваџ* „несташ-

15 Дете као референт наведених психичких особина у Призрену се номинује и деминутивним именицама типа *беснич'е*, *аџајнич'е*, *наџемнич'е*, *бел'ајнич'е*, *небитнич'е*, које овом приликом не узимамо у разматрање.

16 Јединицу *коноџч'ар* сврстали смо у ову подгрупу на основу лексикографског описа значења, односно доминантне значењске компоненте, али морамо напоменути да је граница међу члановима треће и четврте подгрупе веома танка. Концепт несташне особе у неким сегментима се поклапа са концептом враголасте особе. Критеријум за поделу је граница друштвено прихватљивог модела понашања, односно степен субјективне оцено.

17 Иако *џалав* личи на наш придев, семантички и фонетски се слаже са новогрчким *παλαβός* „луд, сулуд” (Skok II: 592). Са значењем какво има у призренском говору налази се још у македонском (*џалави* „1. немирен, буен, бесен; 2. луд, безумен”, DRMJ) и бугарском језику (*џалав* „игрив, буен, немирен”, RBE).

ко, немирко" (Чемерикић), облик са наставком -ко има већу експресивну вредност, израженију нијансу деминуције и блажи афективни призвук. Иако се везује за придев са негативно конотираним семантичким садржајем, суфикс -ко својом, првенствено деминутивном, природом ублажава укупан тон изведенице, који је пре благонаклон него пејоративан. Модификовано значење има именичка јединица *оџанч'џр*, које се развило продуктивношћу неке од потенцијалних сема примарне семантичке реализације „занатлија који прави опанке" (могуће 'брз', 'окретан', 'вешт', 'хитар'), јер веза између основног и метафоричког значења свакако има локални карактер, с обзиром на то да је значење „несташко, немирко" непознато осталим народним говорима.

Семантички су комплексније именице *аџајник*, *бел'ајник*, *бел'аџија* и *враџош*, дефинисане семемом „дете које чини штету" (Чемерикић), при чему су семе 'немиран', 'несташан' имплициране у самом садржају (*Море, аџајнику, ч'е ме зайа́мџиш, са́мо док ње уфа́џиш. – Онáј да́јка-Васи́лов аџа́јник Бо́га исту́руја бу́нар. – Море, њи́ бел'ајнику, јо́йеџи л'и си уч'ини́ја нико́ју бел'а́ју шџо ње избíла ма́џи? – Шџо бел'ајника уну́ка има, ч'увај бо́же. – Кол'и́чно је, ња и оно бел'а́џија. – Та́ј вра́џош Ц'о́џи-ни́ч'ин ми íскриш џестџи́ч'е. – Да ми је да уфа́џиш џо́џа вра́џоша шџо ми обра́ја шеч'ерáч'у*). Продуктивним творбеним формантом -ник од турских именичких основа настали су *аџајник* (*аџаја* „штета, несрећа" > тур. *hata*) и *бел'ајник* (*бел'аја* „несрећа, беда, зло" > тур. *belâ*). Домаћа је творба облик *бел'аџија*, од исте основе као и *бел'ајник*, са којим је у синонимској корелацији. У односу детерминације са осталим члановима је изведеница *враџош*, мотивисана секундарном семантиком лексеме *враџ* у овом говору. Формално обележје, суфикс -ош, и семантичка компонента негативне оцене умањују степен синонимности међу релативним синонимским паром *враџ* и *враџош*.

У ову семантичку категорију сврстали смо и именице *џуџарак*, *џуџараклија*, *лаџер*, *неврџикуч'а*, *несврџикуч'а*, *несџреч'а*, које Чемерикић дефинише синонимима „мангуп, скитница" (*Ла́џер, ни́где ме́џио да свџи́је. – Сџк сџм узéла ли́ч'но́џа му́жа, недомач'ина, неврџику́ч'у. – Шџо несџреч'у си́на има, бо́џ да ч'у́ва. – Си́н му је џол'éма несџреч'а*). Семски комплекс лексеме *манџуџ* садржи сему 'скитница' (према РМС), која се може раставити на компоненте 'особа', 'лутати', 'стално'. Испоставило се да је ова сема веома продуктивна у дијалекту, па је доминантна у семском саставу *nomina attributiva* за именовање особа које „немају мира". Префиксално-суфиксалним начином творбе настали су облици глаголског порекла *небиџник* и *небиџко*, највероватније мотивисани клетвом *не биднаја...* и импликационом семом која је условила значење деривата (клетви претходи неки непримерени облик понашања особе којој је упућена, у овом случају скитање без дозволе старијих или какав несташлук). Пејоративним сложеницама *неврџикуч'а* и *несврџикуч'а* номинује се особа која не мари за дом, која воли да скита. Мотиватор значења је глагол *врџи* (прасл. **vьrteti*, *vьrtjъ*), овде у дијалекатском значењу

„задржава на једном месту”, односно његов перфективни облик *сврџи*, са рекцијском допуном *куч’а* у функцији конкретизатора (*не може да сврџи у куч’у*). Одричним обликом особа се детерминише као носилац негативне особине. Онај који нема мира номинује се истокоренским турцизмима *џуџарак* и *џуџараклија* (тур. и дијал. *tutarak* „епилепсија”, герундиј од *tutmak* „држати, ухватити, добити болест” (Petrović 2012: 284)). Значење регистровано у Елезовићевом речнику „који се никако не смири, који једнако иде као бесомучан” (Elezović II: 352) оправдава место ових лексема у реду са синонимима интегрисаним семом ‘скитница’. Особа која стално скита означава се и пејоративном лексемом *л’ајер*. У оваквом облику и значењу реч егзистира на подручју Косова и Метохије (Elezović II: 526; Vukumirić 2012: 298), али нам њено етимолошко значење није познато.¹⁸ Пејоративно је конотирана и метафора *нестиреч’а*, која се секундарним семантичким садржајем односи на мангупа, скитницу. Метафоричко значење мотивисано је облицима понашања који потенцијално изазивају невољу, недаћу.

4. 3. 6. Именице са хиперсемом ‘несташна, немирна особа’ и диференцијалним знаком ‘женски род’ формирају синонимски ред: *беснул’а*, *маниџул’а*, *палавица*, *палаџурка*, *брл’ивица*, *бел’јница*, *наџемница*, *небитница*, *сил’ивистра*, *шал’афа*, *анџикрис*, *џавол’ица*.

Пејоративним суфиксом -ул’а, од придевских основа, изведени су експресиви *беснул’а* и *маниџул’а*. Они ступају у однос апсолутне синонимије са именицама на -ица: *брл’ивица*, *палавица*, *наџемница*, и релативне синонимије са пејоративима *бел’јница* и *небитница*. Метафоризацијом су обликована значења лексема *анџикрис*, *наџемница* и *џавол’ица*. Јединица *џавол’ица* метафоричком семантиком нагиње периферији ове лексичко-семантичке групе и приближава се лексичком скупу којим се номинује враголаста особа. Интегрално-диференцијална сема ‘каџиперка’ присутна је у лексемама *сил’ивистра* и *шал’афа*. Немирни дух, склоност несташлукима и скитању, претерано гиздање негативно су оцењени и лексикализовани пејоративима за женска лица, јер у већој мери изражене ове особине темперамента не приличе женама. Колектив не прихвата женске особе које због духовних особина као што су отвореност, несталоженост, бурне емоционалне реакције, склоност променама, изазивању свађа и неприлика и непримереног начина живота као што су скитање, дружење, изласци, завођење, занемарују редовне кућне послове, компромитују се и нарушавају углед породице. На основу илустративног материјала издавајају се типичне ситуације које указују у којим околностима се понашање девојака или жена у зрелим годинама процењује као недолично. За девојке је то испољавање нервозе, беса, изазивање невоље, отворено флертовање, скитање и провођење времена изван куће, дужи

¹⁸ У осталим говорима призренско-тимочке зоне јавља се у морфолошким ликовима *љаја*, *љајша*, *љајча*, са изразито пејоративном семантиком „неугледан човек” (Mitrović 1992: 203; Žugić 2005: 185). У македонском језику облик *лаје* погрдан је назив за момка (DMRJ).

боравак на јавном месту (*Што си па ти, мори беснуло, јако узбеснела?* – *Удри гу две-три завратнице тејзи беснуло, па ч'е се смири.* – *Што си узбеснела, мори манишуло?* – *Тејзи манишуло л'и збориш?* – *Отварај оч'и и гледај како работаш, палавицо.* – *Не л'и гу знаш што палавица је она.* – *Узе туј палатурку те се укначи.* – *Тој млац'ејо девојче гу је јена палатурка што гу нема.* – *А што работиу ч'екаш од тејзи брл'ивице?* – *Чути барем ти, брл'ивицо брл'ива.* – *Тејзи бел'ајнице Санде л'и наце да дадеш?* – *Бел'ајница на матер.* – *Тај небитница мајкина Таче.* – *Девојка гу је жив анишкис.* – *Што цавол'ица је она!*), а за удате жене недопустиви су испољавање унутрашњег немира, активан социјални живот, прекомерно појављивање у јавности, отворени разговори са мушкарцима, претерана гиздавост, надменост (*Кучу ни растури тај нашемница поадија.* – *Праи се сил'ивистра.* – *Тој л'и је жена тај нежова шал'афа*).

4. 4. Концепт плаховитог човека лексикализован је номинационим јединицама подељеним у два микрореда према семи пола.

4. 4. а. Плаховит, прек мушкарац именује се лексемама *намч'ор*, *напендек*, *нал'ети*, *нал'етник*, *нурсуз*, *сёрсем*, *бел'ац'ија*, *дел'иканл'ија*, *зорл'ија*, *кабадаија*, *нап'асник*, *огењ*, *свёр*, *шебек*, које граде синонимски ред без јасно опредељене дијалекатске доминанте.

Чланови микрореда са хиперсемом 'плаховита особа' и интегрално-диференцијалном семом 'особа мушког пола' стоје у синонимском парадигматском односу и квалификују особу колеричког типа темперамента. Апсолутни синонимски пар чине лексеме *намч'ор* и *напендек*, јер је у Чемерикићевом речнику јединица *напендек* дефинисана синонимом *намч'ор*, а значење ове речи у призренском говору интерпретирано је семемом „прек, набусит човек” (Чемерикић). Турцизму *намч'ор* (тур. дијал. *namçor*, поред *pankör*) семантички парира реч нејасне етимологије, распрострањена и у осталим говорима призренско-тимочке зоне.¹⁹ Из турског језика преузета лексема *нал'ети* (тур. *nalet*) и од ње домаћом творбом настала дублетна форма *нал'етник* остварују апсолутну синонимију у српском призренском говору са турском именицом *нурсуз* (тур. *nursuz*) „човек непријатне, незгодне нарави” (Чемерикић). Творбеним формантом *-ник*, према *прокл'етник*, настао је облик *нал'етник*, којим се интензивира сема негативне експресије.²⁰ Семски комплекс лексеме *дел'иканл'ија* идентификује млађу мушку особу плаховите нарави, односно узбуркане, вреле крви (тур. дијал. *delikanli*, сложеница од *deli* „луд, силовит” и *kan* „крв” + суф. *-li*). Дистинктивна црта 'младић' ову

19 *Напендек* и *намч'ор* семантички су изједначени и у *Лужничком речнику* (Manić 1997: 53). У осталим речницима ове дијалекатске области *напендек* је забележен у придевском: „мрзовољан” (Mitrović 1992: 235) и прилошком значењу: „онако како не ваља, наопако” (Žugić 2005: 219), „наопако” (Stojanović 2010: 509). Углавном се јавља од ове речи изведени глагол *напендуши се* у значењу „наљути се” (Živković 1987: 94; Mitrović 1992: 235; Žugić 2005: 219; Dinić 2008: 457; Stojanović 2010: 509).

20 Теоријско упориште за овакву тврдњу налазимо код Скока, који наводи да *налет* потиче од арапског *lanet*, односно арап. *lanet alahh* „od boga proklet, koji je lišen božje milosti” (Skok II: 500).

номинациону јединицу диференцира од значења другог турцизма у српском говору Призрена, лексеме *зорл'ија* (тур. дијал. *zorli / zorlu*) „бесан, силовит човек”, али се имплицитном конотативном семом, садржаном у етимолошком значењу, приближава словенској метафори *ожењ* „бесан, разјарен човек”. Овом значењу је блиско, такође метафорично, значење лексеме *свер* „необуздан, нагао човек”, настало развијањем и семантичким варирањем компоненте ‘диваљ’ из примарне семантичке реализације. Већим делом семске структуре поклапају се значења лексема *кабадаија* и *најасник*. Овим синонимским паром номинује се особа која се насилно и грубо понаша према коме. Турска реч (тур. *kabadayı*) сложена је од две компоненте (тур. *kaba* + *dayı*), које секундарним, метафорички модификованим семантичким реализацијама („прост, неотесан, груб” + „јунак, херој”, Škaljić 1966: 376, 204) учествују у обликовању значењске структуре композита. Глаголом је мотивисан домаћи дериват *најасник*, образован суфиксом *-(н)ик*, који пејоративно својство поприма везивањем за основу. Особа чија се плаховитост испољава кроз вербални сукоб са ким, увек спремна на свађу, означена је лексемом турског порекла *серсем* (тур. *sersem*). Секундарним значењем „свађалица, кавгација” парира јој именица *бел'ација*. Полисемантичка структура лексеме *бел'аја* (тур. *belâ*) условила је разгранато деривационо гнездо, а продуктивност семе ‘расправа, свађа’ огледа се у извођењу назива за особе склоне свађи. Именовање мушке особе остварено је турским наставком *-џија*, који је, иначе, нископродуктиван у семантичкој категорији именовања мушке особе са доминантном психичком особином у стандарду (Radić 2001: 19), па и у дијалекту, где је експресивно обојен (Žugić 2010: 230). У српском говору Призрена показује високу фреквентност у процесу деривације именица са значењем носиоца особине.

Колектив и појмовно и језички маркира плаховите особе као непожељне, а негативну афективност, која се осећа у ставу дијалекатске језичке личности према носиоцу особине, испољава и ставом да се таквих људи треба клонити, етикетирајући их као непожељно друштво и обележавајући их погрдним називима (*Тоџа најендека л'и си наша да ти буде друштво. – С тоџа нал'еша не се вач'ај. – Ост'ај за, боџа ти, томоу бел'ајџ'ије, мало му вал'а па да ти извади бел'ају. – С тоџа дел'иканл'ију Петруша не се поч'нувај, сьс њеџа на крај не мож да искоч'иш. – Ськ за ськ, ост'ај за, не му приоди, млоџо се разл'уџија, ожењ је. – Он неје ч'овек, свёр је. – А, ти, шебеку једьн*).

4. 4. 6. Семантичко језгро другог лексичког скупа сачињавају семе ‘плаховита особа’ и ‘особа женског пола’. Синонимски ред формирају номинационе јединице *нурсуска*, *серсем*, *бел'ајџ'ика*, *џадница*, *џадула*, *најасница*, *џорпадница*.

Према именицама мушког рода, од турског облика *нурсуз* суфиксом *-ка* обликована је номинација за жену незгодне нарави *нарсуска* (*Сьс џуј нурсуку не се збори*). Четири лексеме из ове подгрупе имају скоро идентичан семски састав, којим доминира компонента ‘свађалица’. То

су бел'ацика, ѓадница, оџадница, ѓадул'а и серсем. Све означавају пргаву, свадљиву женску особу (*Не л'и љу зн'иш ш'ио бел'ац'и'ка је с'т'ри'на ми поџадија?* – *Ѓадни'ца же'на бе'ше би'ла, е' ву'ци љу на пу'ш.* – *Оне'јзи јези'шке, оне'јзи ѓадни'це Па'не, но'га но'ге не ми'сл'и до'бро.* – *Оне'јзи оџадни'це, оне'јзи ѓадул'е дабо'гда у'ста да љу се обрне'ф на ш'ио ш'ио ми извади л'у'ш'и'ну с'с бра'ч'у).* Женска особа склона грубом, насилном понашању квалификује се именичким експресивима *наџасница* и *ѓороџадница* (*Јодва' с'м се одбрани'ла од ш'е'јзи наџасни'це Ч'ука'лке.* – *Мо'ри, ѓороџадни'цо ѓороџадна, не ми ди'рај де'ше).* Семантички садржај мотивних придева (*наџасан*, *ѓороџадан*) наставком *-ица* приписује се особи женског пола као референту. Наведена именовања за женска лица у семској структури садрже потенцијалну сему негативне субјективне оцене.

4. 5. Темперамент се испољава и преко начина говорења. Према колективној представи брбљивост је особина својствена женским особама, што се у оквиру ове лексичко-семантичке категорије испољава несразмерним односом лексикализованих јединица мушког и женског рода. У Чемерикићевом речнику од укупно девет лексема са хиперсемом 'брбљива особа' шест је женског, две су мушког рода и једна је двородна именица. Притом, блага семантичка диференцијација постоји. У семском комплексу већег броја семема којима се дефинише брбљива женска особа, експлициран је квантификатор 'много' уз глагол 'прича', док је код *nomina attributiva* мушког рода акценат на садржају говорења. С обзиром на сему пола, јединице ове лексичко-семантичке подгрупе формирају две микрогрупе.

4. 5. а. Лексичко-семантичка микрогрупа именица са хиперсемом 'брбљива особа' и диференцијалном семом 'мушки пол' обухвата јединице *брл'а*, *зборл'ивац*, *жуѓавац*, *оџадник*, *ѓорореч'ник*.

Деривативним супстантивима *брл'а* и *зборл'ивац* идентификује се мушка особа која много и свашта прича (*Пу'ш'и'и ѓа нека збо'ри, зн'иш да је брл'а*). Девербативна именица *брл'а* ономатопејског је порекла. Другостепени дериват *зборл'ивац* има сложену творбену структуру. Семантички садржај ове атрибутивне именице заснива се на појмовној вредности мотивног придева. Сема нижег ранга 'оговара' нијансира значење експресива *жуѓавац* и *оџадник* (*Та'ј жуѓавац Шу'рдин.* – *Ш'ио ме не оџадаш ти, оџадни'ку ни је'д'в'н?*). Њима се придружује атрибутивна именица *ѓорореч'ник*, чија семантика упућује не само на особину темперамента (брбљивост), већ и на изражену негативну карактерну црту референта и друштвено неприхватљив облик понашања, а то су потреба и спремност да се саговорник увреди, повреди, понизи (*Де', мо'ре ѓорореч'ни'ку, зат'вори јем'и'ш ш'е'ј ш'во'је по'ѓ'ане у'ста.* – *То'ѓа ѓорореч'ни'ка у'дри преко у'ста да му до'ѓе па'мети*).

4. 5. б. Женска особа која пуно прича, брбљивица, торокуша номинује се именичким лексемама које стоје у парадигматском односу детерминације, градећи синонимски ред без јасно опредељене доминанте: *алаџа'ч'а*, *брл'а*, *лајави'ца*, *шарала'јка*, *жуѓави'ца*, *оџадни'ца*, *ѓорореч'ни'ца*.

Експресивним јединицама из ове подгрупе референту се приписују особине садржане у творбеним основама деривата и изражава висок степен пејоративности. Негативна оцена појачана је пејоративним суфиксима у примерима *алайач'а* и *шаралајка*.

Етимологију *алайач'а* Скок изводи од турског (х)алах, преко *алакаш* на Косову „лармати, грајати” (Skok I: 24). Непотпуно је етимолошко тумачење дијалектизма *шаралајка*, за који претпостављамо да је у вези са *дарабуком*, односно *шарлабуком*, турским музичким инструментом од печене земље са два отвора (Skok I: 371). У оба случаја реч је о ономотопејском пореклу и метафоричком преносу значења. Конотативно значење добијено је развијањем компоненте ‘бука’ и асоцијативним повезивањем са галамом коју производи особа која непрестано прича. Таква особа је погрдно маркирана пејоративним наставцима *-ач'а* и *-ајка*. Метафоричку творбену основу има и пејоративна лексема *лајавица*, мотивисана секундарном семантиком глагола *лаје*. У самом језичком чину до изражаја долази још једна димензија значења ових лексема, која семантичку подлогу „брбљива жена” усложњава и богати значењским премисама које носе информације о типичним женским својствима – трачарењу, оговарању, преношењу гласина, клеветању (*Мéне ми је па сш́рам шш́о збóри шáј алајáч'а. – Онéјзи мáлске алајáч'е Сулш́áне ч'е жу заш́ворим у́сш́а јенш́ш. – Не мóж да жу заш́вориш у́сш́а шéјзи брл'е. – Кóј, шáј Сшефáнкш́на лáјавш́ца л'и шш́и рéкла? – Тéјзи лáјавш́це нш́шш́о не веру́јем. – Бóг нека жу с́уди шéјзи ош́аднш́це шш́о ме ош́аде ку́д свекрве*). Спремност да у директној комуникацији изговори тешке, увредљиве речи карактерише женску особу означену лексемом *жорореч'ница*, коју због такве карактерне особине колектив оцењује као непожељног учесника говорног чина (*Не знáш жу шш́о жорореч'нш́ца је óна. – Мóри, жорореч'нш́цо, шш́о сьм шш́и уч'инш́ла шш́е си шáква сьс мéне?*).

4. 6. Карактеристичне црте темперамента су брзина и снага реаговања (Hrњiса 2003: 280). Особа која брзо, пренагљено реагује и без размишљања доноси одлуке у призренском идиому квалификује се номинационим јединицама негативне конотације које се у зависности од пола гранају у две микрогрупе.

4. 6. а. Именице са хиперсемом ‘брза, непромишљена особа’ и диференцијалном семом ‘особа мушког пола’ су семантички еквиваленти *безѓлавник*, *немисл'еник*, *немисл'енко* и *крáсник*.

Семантичка дефиниција ових лексема сведена је на доминантну сему ‘непромишљен’, која имплицира компоненте ‘несмотрен’, ‘пренагљен’, ‘брзоплет’. Колерици и сангвиници, као типови темперамента којима су својствени овакви облици понашања, негативно су вредновани од стране колектива. То се језички манифестује експресивном, односно пејоративном нијансом у значењу (*Тóга безѓлавнш́ка л'и си ш́раш́ш́ла да шш́е ш́ослушá? – Шш́о ч'инш́и ш́óј, шш́и безѓлавнш́ку безѓлавш́и? – Дé, мóре немисл'енш́ку немисл'ени*).

4. 6. 6. Опозитни лексички скуп са истом хиперсемом окупља именице женског рода *безглавница* и *немисленица*.

Семска организација синонимског пара садржи исте значењске компоненте као паралелни облици мушког рода, осим дистинктивне ознаке пола. Особина темперамента означена као брзоплетост, непромишљеност, појмовно се везује за главу, као део тела у којем је концентрисана психичка и интелектуална сфера. Отуда су и називи за такве особе мотивисани управо главом и процесом мишљења, али се одричним префиксалним члановима сугерише одсуство појмовне вредности изражене мотивном речју (*Работица, ама све наопако, ка никоја безглавница. – А ти, безглавнице безглава, чекај само док те уфатим. – Немисленица је она, че истиреје работицу*).

4. 7. Лексичко-семантичкој подгрупи именица са хиперсемом 'окретна, сналажлива особа' припадају елементи који граде парадигматски однос синонимије *синси́фа*, *јаџу́ла*, *пел'иван*.

Дистинкција по полу присутна је само у првом примеру, док су преостале две лексеме двореферентне. Лексеми *синси́фа*, чије етимолошко значење са синхронијског становишта не можемо прецизно утврдити, одговара семема „бистра, довитљива, окретна женска особа” (*Што јена синси́фа жу је штој старејо девојче*).²¹ С људском референцијом јављају се атрибутивне именице *јаџу́ла* и *пел'иван*, које секундарном семантиком квалификују сналажљиву, окретну особу (*Нече му бидне ништо, јаџу́ла је он, че измрда; Ђе, не може шако, за шуј работицу ја съм по пел'иван оти шебе*). Семантичка трансформација заснована је на продуктивној значењској компоненти садржаној у примарној семантичкој реализацији. У примеру *јаџу́ла* метафорички пренос индукован је семом покретљивости речне рибе, начином њеног кретања, односно семом вештине циркуског артисте у другом случају. Чланови овог лексичког скупа експресивно су нијансирани и позитивно конотирани.

Сангвиничке црте темперамента препознајемо међу лексемама којима се именује окретна, брза, хитра, отворена, сналажлива, вешта, разборита особа. Ове особине углавном се приписују женама, јер се од жене у патријархалном друштву очекује да буде спретна и вешта у кућним пословима, брза и сналажлива у обављању свакодневних активности, довитљива у комуникацији, емоционално стабилна и флексибилна зарад одржања функционалних породичних односа. Сталоженост, промишљеност, вештина, сналажљивост цењене су мушке особине у традиционалном пословном свету. У Призрену, који је важио за привредно средиште на Балкану, држало се до материјалних и духовних вредности које су појединцу обезбеђивале висок социјални статус, а истакнута позиција у друштву припадала је онима који су поседовали истанчане спо-

21 Морућа је претпоставка да се ради о називу преузетом из турске ботаничке терминологије (тур. *zengebil*) за зачинску биљку ђумбир. У том случају реч је о семантичкој деривацији, односно замени фитоморфне архисеме антропоморфном.

собности и афирмативне црте личности, што је допринело формирању прототипа урбаног пословног човека.

5. У појмовној вредности и семантичким интерпретацијама психолошке сфере човека, категоријална компонента која интегрише лексеме у лексичко-семантичку групу јесте 'темперамент'. Лексичке јединице које смо ексцерпирали из Чемерикићевог корпуса представљају важно средство карактеризације личности на основу урођених психичких особина које особа испољава у спонтаном понашању и које се процењују као природе, ћуд, нарав или, терминолошки, темперамент. Семантичко језгро групе чине лексеме које примарно денотирају човека као носиоца особине темперамента и њих карактерише денотативни садржај позитивне или негативне афективности и неутрална конотативна вредност. Сnižени степен експресивности карактерише лексичко-семантичку подгрупу именица са хиперсемом 'ћудљива особа', што се може објаснити тиме што је појмовна вредност лексичких елемената групе најближа општем схватању темперамента, односно нарави, ћуди. Експресиви пејоративне конотације доминирају у лексичко-семантичким групама именица са хиперсемама 'плаховита особа' (*намч'ор, наћендек, нал'етник, бел'ац'ија, дел'иканл'ија, зорл'ија, кабадаија, наћасник*), 'брбљива особа' (*брл'а, жуѓавац, оћадник; алаћач'а, брл'а, лајавица, шаралајка, жуѓавица, оћадниција*), 'брза, непромишљена особа' (*безѓлавник, немисл'еник, немисл'енко, красник, безѓлавниција, немисл'ениција*). Најразућенија је конотативна вредност именица мушког рода са хиперсемом 'несташна, немирна особа', и креће се од изразито негативне пејоративног типа (*шућшарак, шућшаракл'ија, л'аћер, неврћкиуч'а, несћреч'а*), преко благо пејоративне нијансе (*бесник, аћшјник, бел'ајник, бел'ац'ија, ћалавац, небитник, враѓош*) до деминутивно-хипокористичке експресије (*ћалавко, небитко; јужник, враѓ*). Облици понашања допуштени мушкарцима (несташлуци, скитање, шеретлук), женским особама нису примерени. Стереотипне представе о традиционалној жени одраза налазе у интерпретацији концепта темпераментне женске особе, која владањем, поступцима, начином емоционалног реаговања крши правила патријархалног васпитања (*беснул'а, манићул'а, ћалавица, ћалаћурка, брл'ивица, бел'ајниција, наћемниција, небитниција, сил'ивисћра, шал'афа, антћикрис, ц'авол'ица*). Позитивном субјективном оценом означене су лексеме које припадају лексичко-семантичким групама именица са хиперсемама 'враголаста особа' (*обесеник, жел'езник, коноћч'ар, ч'аћкун, шалц'ија, зевзек, мајћшайч'ија, маскарц'ија, сојћшарија, меракл'ија*) и 'окретна, сналажљива особа' (*синсуфа, јаѓул'а, ћел'иван*).

На основу лексичког репертоара стиче се утисак о Призренцима као отвореним, непосредним људима немирног духа, окренутим свету и животу, међу којима преовлађује екстровертни тип темперамента. У речничкој грађи наилазимо на само једну јединицу којом се квалификује затворена, интровертна особа.²² Концепт екстровертне личности

²² Интроверт се фигуративно означава придевом *ѓибок* (*Ѓибок је он, никњд не ћи казује све шћо зна*).

представљен је лексемама неутралног значења, емотивно-експресивним јединицама и метафорички. Сегмент ванјезичке стварности који се тиче оних психичких својстава човека које долазе до изражаја у начину понашања, у одређеним ситуацијама, у односу према другима, представљен је језичким елементима који носе локалну специфику. Фокусирање пажње представника дијалекта на једну карактеристичну пожељну или непожељну црту прераста у главно обележје личности по којем је одређена особа перципирана у друштвеној заједници и одговарајућим језичким знаком обележена. Позитивно су процењени носиоци црта сангвиничког темперамента (ведри, враголасти, духовити, живахни, несташни, радознали, испрени, проициљиви, окретни, дружељубиви, непосредни, осећајни, топли, простодушни). Овакви типови пожељни су чланови друштва, па их заједница добронамерно прихвата, што се на језичком плану рефлектује великим бројем назива позитивне конотације. Квантитативно се издваја и подгрупа именовања колерика, који су експресивно означени семантичком компонентом негативне субјективне оцене. Број лексема, њихов формални и значењски састав, упућују на закључак да су Призренци испољавали висок степен негативне афективности према носиоцима својстава колеричког типа темперамента. Интензивно испољавање емоција, нагло и бурно реаговање, необузданост, бес, вербална и физичка агресивност, саможивост, нестабилност, плаховитост, непромишљеност, брбљивост непожељне су особине чије носиоце социјум не прихвата и вербално их маркира погрдним именима која садрже висок степен интензитета експресивности. Дијалекатској језичкој личности најмање су интересантни флегматични и меланхолични типови, који су по природи интровертни, окренути себи, тихи и повучени, па својим понашањем и реакцијама не нарушавају односе у заједници. Овакав став говорника на језичкој слици света манифестује се оскудном вербалном репрезентацијом.

Вербална репрезентација концепта темперамента на призренској језичкој слици света обимнија је од фрагмента представљеног у овом раду. Једним сегментом номинационог инвентара из сфере психичке карактеризације покушали смо да из једног, суженог, угла успоставимо везу са владајућим вредносним системом призренске језичке личности, понашајним обрасцима и пожељним моделима емоционалног реаговања у призренском друштву на почетку XX века, да расветлимо унутрашњу слику призренског човека и реконструишемо прототипични темперамент Призренаца (екстровејрт – сангвиник). Лексичко-семантичка анализа језичких јединица из сфере психичке карактеризације човека пружа увид у лингвокултуролошке специфичности призренске језичке личности и омогућује реконструкцију пожељних особина темперамента (окретаност, спретност, сналажљивост, испреност, духовитост, враголастост, стабиланост, емотивна уравнотеженост, промишљеност, разборитост, умереност у говору, умиљатост, смиреност, осећајност), али и препознавање психичких црта које, посматране у контексту основног одређења

централне лексеме групе *нараф*, представљају прототипичне вредности темпераментног Призренца (ћудљив, променљивог расположења, плаховит, склон конфликтима, несташан, немиран), које припадају самом језгру концепта темперамента.

Литература

- Baraškina 2007: Е. А. Барашкина, Внутренний человек в русской языковой картине мира, *Вестник СамГУ*, № 1 (51), 136-140.
- Bukumirić 2012: М. Bukumirić, *Rečnik govora severne Metohije*, Monografije 15, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Demidova 2009: К. И. Демидова, *Диалектны́я языковая картина мира и аспекти́ ее изучения*, Екатеринбург.
- Demidova 2011: К. И. Демидова, Диалектная лексика как источник изучения диалектной языковой картины мира в психолингвистическом аспекте, *Вестник Южно-Уральского государственного университета*, Серия: Лингвистика, № 22 (239), 6-9.
- Dinić 2008: Ј. Dinić, *Timočki dijalekatski rečnik*, Institut za srpski jezik SANU, Monografije 4, Beograd.
- Dragićević 2007: R. Dragićević, *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Dragićević 2010: R. Dragićević, *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*, Društvo za srpski jezik i književnost, Beograd.
- DRMJ. *Дигитален речник на македонскиот јазик*, <http://www.makedonski.info/>
- Elezović 1998: G. Elezović, *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, I-II, Priština.
- Hrnjica 2003: S. Hrnjica, *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, Naučna knjiga, Beograd.
- Manić 1997: D. Manić, *Lužnički rečnik*, Babušnica.
- Petrović 2012: S. Petrović, *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru*, Monografije 16, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Radić 2001: P. Radić, *Turski sufiksi u srpskom jeziku sa osvrtom na stanje u makedonskom i bugarskom*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Remetić 1996: S. Remetić, *Srpski prizrenski govor I*, SDZb, XLII, 1996.
- RMS: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, I-VI, Matica srpska, Novi Sad, 1967-1976.
- Rot 1994: N. Rot, *Psihologija ličnosti*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- RRD: *Речник на поговорскије гими*, www.napenalki.com/glossary.html
- RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, SANU – ISJ, knj. I–XIX.
- Skok I–IV: P. Skok, *Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1971-1974.
- Solovar, Moldanova 2011: В. Н Соловар, Е. С. Молданова, Номинации человека по внутренним параметрам (на материале казымского диалекта хантыйского языка), *Вестник уррождения*, № 3 (6), 33-37.
- Stojanović 2010: R. Stojanović, *Crnotravski rečnik*, SDZb, LVII, Beograd.
- Škaljić 1966: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.

Štasni 2013: G. Štasni, *Reči o čoveku (Nominacija čoveka u srpskom jeziku)*, Filozofski fakultet, Novi Sad.

Živković 1987: N. Živković, *Rečnik pirotskog govora*, Pirot.

Žugić 2005: R. Žugić, *Rečnik govora jablaničkog kraja*, SDZb LII, Beograd.

Zlatanović 1998: M. Zlatanović, *Rečnik govora južne Srbije*, Vranje.

Tanja Z. Milosavljević

LEXICAL AND SEMANTIC GROUP OF NOUNS WITH THE HIPERSEMA 'TEMPERAMENT' IN THE SERBIAN-PRIZREN SPEECH

Summary

The concept of temperament, in the ingenuous image of the world of the Serbs in Prizren, is represented by verbal insignia and it is used for the people who exhibit certain psychological characteristics when they react emotionally to a certain external stimulus. The lexical base for this research is *The collection of words from Prizren* by Dimitrije Čemerkić. An extensive language corpus was taken from it which relates to the spiritual traits of people and which could also be used to reconstruct the psychological profile of the people from Prizren at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. The psychological personality characterization requires the view of man from the linguistic and cultural aspect i.e. to what extent is the behaviour of an individual shaped by the social community and cultural patterns, which characteristics of temperament and response models are valued as desirable and which are undesirable in the opinion of a traditional patriarchal society, which traits create a psychological prototype of a man and woman from Prizren based on the social and cultural standards at the beginning of the last century. The lexical units motivated by psychological characteristics of people included in temperament traits were classified into lexical-semantic subgroups with hypersemas 'moody person', 'impetuous person', 'mischievous, restless person', 'playful person', 'chatty person', 'fast, reckless person', 'agile, resourceful person'. Based on the lexical and semantic analysis of the rich nominating inventory integrated by categorical semantic characteristic 'temperament', one gets an impression that the people from Prizren are open, direct with a restless spirit with the dominant temperament type of an extrovert. The semantic component of a subjective evaluation creates the image of a prototype of the temperamental man from Prizren (agile, handy, resourceful, clever, funny, playful, stable, emotionally balanced, reasoned, prudent, moderate in speech) and the image of a woman from Prizren (graceful, playful, emotionally restrained, calm, quiet, agile, skilful and sensitive). People who are moody, impetuous, quarrelsome, chatty, reckless and insensitive received a negative evaluation.

Keywords: lexical-semantic group, emotional content verbs, Serbian-Prizren speech, temperament, prototype, dialectal linguistic image of the world

Примљен 19. септембар 2016. године
Прихваћен 2. децембра 2016. године